

Kirjeenkirjoitus akateemisena oppiaineena 1600-luvulla Turun akatemian piirissä

Raija Sarasti-Wilenius

Kyky kirjoittaa kirjeitä oli välttämätön perustaito Turun akatemian opiskelijoille heidän varhaisista opinnoistaan alkaen. Kirjeillä oli merkittävä rooli uran ja sosiaalisten verkostojen rakentamisessa, sillä esimerkiksi stipendihakemukset, suosijoille osoitetut pyynnöt ja kiitokset toteutettiin kirjeen muodossa. Kirjeen konventioiden hallinta ja sen mahdollisuuksien hyödyntäminen oli heille keskeisen tärkeää myös myöhemmässä elämässä lukuisten julkisten ja yksityisten asioiden hoidossa. Kirje ja sen funktionaalisuus asettuivat akateemisessa kontekstissa uuden ajan alun humanistien mittavan kirjeenkirjoitusaktiiviteetin viitekehykseen, jossa korostuivat myös kirjeen kirjallinen, tieteellinen ja yhteiskunnallisen vaikuttamisen merkitys sekä intiimiys ja kirjoittajan oma persoona.

Upsalan yliopistosta lainattujen konstituutioiden mukaisesti kirjeenkirjoittamisen opetus kuului Turun akatemiassa kaunopuheisuuden (lat. *eloquentia*) professorin opetusalaan latinalaisen kirjallisuuden, retoriikan sekä latinan kirjallisen ja suullisen taidon opetuksen ohella. Kaunopuheisuuden professorina 1679–1692 toiminut Daniel Achrelius julkaisi vuonna 1689 ensimmäisen Suomessa painetun kirjeenkirjoitusoppaan, *Epistolarum conscribendarum forma et ratio* (Kirjeenkirjoittamisen muoto- ja teoriaoppi), jonka avulla voidaan valottaa kirjeenkirjoitusta akateemisena oppiaineena Turun akatemian piirissä 1600-luvun jälkipuoliskolla ja 1700-luvun alussa. Ajan yleisen tavan mukaisesti Achrelius kokosi oppikirjansa ohjeet ”parhaimpien auktoreiden teoksista” ja motivoi kompilaationsa sillä, että se oli suunniteltu nimenomaan Turun akatemian opiskelijoiden tarpeita silmällä pitäen.

Antiikista humanismiin

Uuden ajan alun kirjeenkirjoitus liittyi kielensä ja sisältönsä puolesta pitkään antiikista lähtevään latinankielisen kirjeen traditioon. Kirjeenkirjoitusoppaissa – samoin kuin itse kirjeissä – on nähtävissä useita piirteitä, joita on tarkasteltava tätä taustaa vasten. Antiikissa kirjeitä koskevat maininnat rinnastavat kirjeen keskusteluun tai puheeseen poissaolevan ystävän kanssa. Se oli ikään kuin kirjoitettua puhetta (*sermo*), jossa kirjoittajan persoona oli keskeisessä asemassa.¹ Käytännössä kirjeet olivatkin usein ”äänikirjeitä”, jotka toimitettiin suullisesti perille. Kirje voitiin lähettää viestinviejän mukana, joka myös esitti sen suullisesti vastaanottajalle. Antiikista on säilynyt muutamia kirjeitä käsitteleviä teoreettisia teoksia, joissa kirjetä määritellään tarkastelemalla, miten se eroaa muista lajeista, kuten puheesta tai filosofian- ja

¹ Esim. Cicero, *Epistulae ad familiares* 9,21,1; Quintilianus, *Institutio oratoria* 9,4,19–20; Seneca, *Epistulae morales ad Lucilium* 75,1.

historiankirjoituksesta.² Kirjeen katsottiin liittyvän – osin hankalahkosti määriteltävällä tavalla – retoriikkaan, puhetaito-oppiin.

Cicero (106–43 eKr.) sivuaa muutamissa kirjeissään kirjeiden teoriaa ja erottaa kaksi perustyyppiä: kirjeet, joiden tehtävä on toimittaa tietty asia, ja kirjeet, jotka laaditaan yhteydenpidon ja seurustelun vuoksi.³ Läheisesti samankaltainen jako virallisiin (*negotiales*) ja tuttavallisiin (*familiares*) kirjeisiin esiintyy 300-luvulla jKr. C. Julius Victorin kirjeenkirjoitusta käsittelevässä suppeahkossa esityksessä, joka ilmestyi hänen retoriikan teoksensa *Ars rhetorica* liitteenä. Varsinaisia latinankielisiä kirjeitä on Rooman tasavallan ajalta ja keisariajalta säilynyt hyvin runsaasti. Merkittävin vaikutus latinankielisen kirjeen myöhemmälle historialle oli Ciceron kirjeillä, jotka yhdessä hänen muun laajan kirjallisen tuotantonsa kanssa edustivat tärkeintä yksittäistä latinan kielen tyylimallia uuden ajan alussa.

Antiikin ajalta tunnetaan myös hallinnon ja diplomatian tarpeisiin laadittuja mallikirjeiden kokoelmia.⁴ Tämän tradition vaikutus oli merkittävä keskiaikaisessa kirjeenkirjoittamistaidossa (*ars dictaminis*), joka perustui suuressa määrin mallikirjeiden, standardifraasien ja formuloiden käytölle.⁵ Kirje käsitettiin keskiajalla ennen kaikkea virallisena dokumenttina. Uuden ajan alussa monet keskiajalla unohduksissa olleet antiikin kirjekokoelmat ja retoriikan teokset tulivat käsikirjoituslöytöjen kautta uudelleen tutuiksi.⁶ Renessanssihumanistien kirjeenkirjoitusta käsittelevissä käsi- kirjoissa on usein havaittavissa piirteitä niin antiikin kuin keskiajan jättämästä perinnöstä: antiikin tuttavallisen kirjeen käsitteeseen yhdistyy retorista valmennusta yksityiskohtaisine ohjeineen, joiden tehtävänä on harjoittaa julkisissa viroissa tarvittavia taitoja.⁷ Uusi syventynyt tuntemus antiikin retoriikan teoriasta ja antiikin kirjekokoelmista muovasi merkittävästi humanistien kirjeenkirjoitusta. Humanistien kirjeitä

² Kirjettä tarkastelevia kreikankielisiä teoksia on säilynyt antiikista latinankielisiä enemmän. Tärkeimmät kreikankieliset teokset olivat Demetrioksen nimissä kulkeva *Peri hermêneias* (Tyylikeinoista), samoin Demetrioksen nimiin luettu *Typoi epistolikoi* (Kirjetyypeistä) sekä Libanioksen *Epistolimaioi kharaktêres*, jonka toista versiota pidetään Prokloksen kirjoittamana. Raija Sarasti-Wilenius, ”Kirje”, Sari Kivistö – H.K. Riikonen – Erja Salmenkivi – Raija Sarasti-Wilenius, *Kirjallisuus antiikin maailmassa*. Helsinki 2007, s. 453–455. Antiikin Kreikan ja Rooman kirjallisuudesta löytyvät kirjeiden teoriaa koskevat maininnat käännöksineen on koottu teoksessa Abraham J. Malherbe, *Ancient Epistolary Theorists*. Sources for Biblical Studies 19. Atlanta, Georgia 1988, s. 16–81.

³ Cicero, *Pro Flacco* 37. Cicero, *Epistulae ad familiares* 2,4,1 erottaa yksinkertaiset asiasisällölliset kirjeet ja kirjoittajan tunteita välittävät kirjeet, jotka voivat olla tuttavallisia, leikkilisiä tai vakavia. Antiikin kirjeiden luokittelusta, ks. Paolo Cugusi, *Evoluzione e forme dell’epistolografia latina nella tarda repubblica e nei primi due secoli dell’impero*. Roma 1983, s. 105–135.

⁴ Alois Gerlo, ”The *Opus de conscribendis epistolis* of Erasmus and the Tradition of the *ars epistolica*”, R.R. Bolgar (ed.), *Classical Influences on European Culture A.D. 500-1500*. Cambridge University Press 1971, s. 103.

⁵ Francesco Borghesi ”Tracce e congetture per un percorso nel genere epistolare: premessa a una recensione del carteggio pichiano”, *Schede umanistiche* 2000/2, Bologna, s. 57; J.J. Murphy, *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkeley and Los Angeles 1974, s. 225.

⁶ Kirjeen teorian kannalta merkittävimpiä löytöjä olivat Quintilianuksen (n. 35–100 jKr.) *Institutio oratoria*, jossa retoriikan teoria esitellään osana laajempaa kasvatusohjelmaa, Ciceron *De oratore* sekä hänen kirjekokoelmansa *Ad familiares*, *Ad Atticum*, *Ad Quintum fratrem* ja *Ad Brutum*.

⁷ Judith Rice Henderson, ”Humanist Letter Writing: Private Conversation or Public Forum?”, Toon Van Houdt – Jan Papy – Gilbert Tournoy – Constant Matheussen (eds.), *Self-presentation and Social Identification. The Rhetoric and Pragmatics of Letter Writing in Early Modern Times*. Leuven University Press 2002, s. 17–18.

koottiin ja julkaistiin painettuina ja niiden välityksellä heidän omat ajatuksensa levisivät ympäri Eurooppaa. Kirjeitse käytiin myös tieteellistä debattia, minkä vuoksi humanistien kirjeitä on verrattu myöhempien aikojen tieteellisiin aikakauslehtiin.⁸ Humanistien kirjeistä tuli merkittäviä tyylimalleja, joita kopioitiin, luettiin ja imitoitiin ahkerasti ympäri Eurooppaa. Useita kokoelmia löytyi 1600-luvulla myös Turun akatemian kirjastosta.

Erasmus Rotterdamilainen (1469–1536) julkaisi paitsi runsaasti kirjeitään myös kaksi kirjeenkirjoittamista käsittelevää teosta, joista laajempi, *Opus de conscribendis epistolis* (Basel 1522), ilmestyi useina uusintapainoksina leviten laajalti ympäri Eurooppaa. Ruotsissa kuningas Kustaa Vaasan poikien tiedetään olleen Erasmusuksen teoksen ensimmäisten omistajien joukossa.⁹ Erasmus oli merkittävä esikuva myös Turun akatemiassa. Keskiaikaisten kirjeiden oppitraditioon kuuluvien vakioelementtien ja -osien asemesta Erasmus painottaa klassisesta retoriikasta peräisin olevaa periaatetta, jonka mukaan aiheen, kielen, tyylin ja tarkoituksen tulee soveltua saumattomasti toisiinsa. Tämä periaate (*decorum*) soveltuu puheen ohella myös kirjeeseen ja mihin tahansa muuhun kirjoitettuun tekstiin.¹⁰ Erasmusuksen käsityksen mukaan retoriikka toimi monilta muiltakin osin luontevana oppaana kirjeenkirjoittamiselle.¹¹ Hän erottaa kirjeissä neljä pääryhmää, joista kolme perustuu klassisen retoriikan tekemään aihekohtaiseen (*genera causarum*) jakoon: epideiktiset eli ylistys- ja moitekirjeet (*genus demonstrativum*), poliittiset (*genus deliberativum*) ja oikeuskirjeet (*genus iudiciale*). Erasmusuksen lisäämä neljäs ryhmä, tuttavallinen kirje (*genus familiare*), ankkuroituu suoraan Ciceron kirjetraditioon. Kirjeen monipuolisten funktioiden kuvaajana tämä perinteinen jaottelu oli kuitenkin varsin kankea ja epähavainnollinen, joten Erasmus ei käyttä sitä hyväkseen esitellessään eri kirjetyppejä.¹²

Uuden ajan alun yhteiskunnassa, jossa kirjoitetun tekstin merkitys oli tullut suullisesti esitettyä puhetta merkittävämmäksi, kirjeenvaihto saatettiin edelleen nähdä jonkinlaisena epätäydellisenä suullisen keskustelun korvikkeena, poissaolevien välisenä keskusteluna tai kirjoitettuna keskusteluna. Flaamilainen humanisti Justus Lipsius (1547–1606) toi näiden antiikista tuttuun kuvausten rinnalle metaforan, jossa kirjettä luonnehditaan yksinäiseksi, hiljaiseksi mietiskelyksi. Tätä on pidetty kirjeen käsitteen paradigmaattisena muutoksena, joka osaltaan kasvatti puhutun ja kirjoitetun tyylin välistä eroa. Se ei kuitenkaan sanottavasti vaikuttanut 1600-luvun kirjeen määritelmiin tai kuvauksiin, joissa kirje edelleen rinnastettiin usein keskusteluun.¹³

⁸ Judith Rice Henderson, "Defining the Genre of the Letter. Juan Luis Vives' *De Conscribendis Epistolis*", *Renaissance and Reformation* 7/1983, s. 94.

⁹ Stina Hansson, *Svensk brevskrivning. Teori och tillämpning*. Skrifter utgivna av litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet 18. Göteborg 1988, s. 21.

¹⁰ Erasmus *De conscribendis epistolis*. Opera omnia Desiderii Erasmi Roterdami I.2. Amsterdam 1971, s. 222–223. Vastaava ajatus antiikin auktoireilla esim. Cicero, *Orator* 21,70.

¹¹ Judith Rice Henderson, "Erasmus on the Art of Letter-Writing", James J. Murphy (ed.), *Renaissance Eloquence. Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*. 1983, s. 338.

¹² Charles Fantazzi, "Vives versus Erasmus on the Art of Letter-Writing", Toon Van Houdt – Jan Papy – Gilbert Tournoy – Constant Matheussen (eds.), *Self-presentation and Social Identification. The Rhetoric and Pragmatics of Letter Writing in Early Modern Times*. Leuven University Press 2002, s. 41–43.

¹³ Toon Van Houdt – Jan Papy, "Introduction", Toon Van Houdt – Jan Papy – Gilbert Tournoy – Constant Matheussen (eds.), *Self-Presentation and Social Identification. The Rhetoric and Pragmatics of Letter Writing in Early Modern Times*. Leuven University Press 2002, s. 4–5.

Koulu- ja yliopisto-opetus

1500- ja 1600-luvuilla Ruotsissa kirjeiden lukeminen ja kirjeenkirjoitusharjoitukset olivat tärkeä osa kouluopetusta. Ciceron keskeinen rooli käy ilmi vuoden 1611 koulujärjestyksestä, jonka mukaan toisella luokalla käsiteltiin pariakymmentä hänen helpointa kirjettään, kolmannella luokalla opiskeltiin hänen hieman vaikeampia kirjeitään ja neljännellä luokalla tehtiin imitaatioharjoituksia hänen kirjeidensä pohjalta.

Vuoden 1649 koulujärjestyksään ei horjuttanut Ciceron auktoriteettiasemaa, vaan opettajia ohjeistettiin hänen kirjeidensä opetukseen ja imitointiin opintojen eri vaiheissa. Vuoden 1649 koulujärjestyksessä mainitaan myös espanjalainen humanisti Juan Luis Vives (1492–1540), jonka teos *De conscribendis epistolis* ilmestyi 1534, ja Justus Lipsius, jonka teos *Epistolica institutio* ilmestyi 1591. Näistä erityisesti Lipsiuksen teoksella oli suuri vaikutus 1600-luvun kirjeteoriaan. 1600-luvun alussa ulkomaisia oppaita tulivat täydentämään Ruotsissa julkaistut Andreas Jonae Gothuksen *Thesaurus epistolicus* (Tukholma 1619) ja Johannes Rudbeckiuksen *Institutio epistolica* (Vesterås 1624).¹⁴

Turun akatemian 1600-luvun luento-ohjelmissa kirjeenkirjoittamisen opetusta koskevia erillisiä mainintoja esiintyy vain muutamia kertoja. Martin Miltopaeus, joka toimi kaunopuheisuuden professorina 1660–1679 ja joka tunnettiin ahkerana opettajana ja luennoitsijana, ilmoitti lukuvuosien 1665–1666 ja 1667–1668 luento-ohjelmissa antavansa yksityisluennoilla (*privatim*) ohjausta kirjeenkirjoittamisessa.¹⁵ Vuoden 1666 syksyllä konsistorin pöytäkirjoista löytyy maininta, että akatemian silloista sihteeriä, Johannes Flachseniusta, pyydettiin pitämään kirjeenkirjoituskollegio, koska opiskelijat kaipasivat kipeästi opetusta kirjeenkirjoittamisessa.¹⁶

Miltopaeusta lukuun ottamatta muiden 1600- ja 1700-luvulla toimineiden kaunopuheisuuden professoreiden luento-ohjelmista ei löydy suoranaisia viittauksia kirjeenkirjoittamisen opetukseen. Heidän opetusohjelmiinsa kuului kuitenkin säännöllisesti tyyliharjoituksia, joihin sisältyi puheen laatimisen ja pitämisen lisäksi myös muiden tekstien kuten juuri kirjeiden kirjoittamista. Tyyliharjoituksissa imitaatio oli keskeinen metodi; oppikirjoja ja mallitekstejä apuna käyttäen opiskelijoita ohjattiin jäljittelemään latinalaisia auktoireita.¹⁷

Martin Miltopaeuksen seuraajan Daniel Achreliuksen 160-sivuinen oppikirja *Epistolarum conscribendarum forma et ratio* ilmestyi ensin sarjana dissertaatiota, joissa kussakin yksi hänen opiskelijoistaan toimi respondenttina. Hän julkaisi omaan opetusalaansa liittyen myös retoriikan oppikirjan *Oratoria* (1687) ja synonyymioppaan *Verborum Latini sermonis differentiae* (1692).¹⁸ Opetustyönsä tueksi Achreliuksen

¹⁴ Hansson op.cit. n. 9, s. 21–23.

¹⁵ Miltopaeus julkaisi omaan opetusalaansa liittyen myös laajan retoriikan oppikirjan *Institutiones oratoriae* (1669) sekä latinan kieliopin *Synopsis grammaticae Latinae* (1677).

¹⁶ *Consistorii Academici Aboensis Äldre Protokoller* 10.10.1666.

¹⁷ Esimerkiksi Johannes Schefferuksen *De stylo* ja *Gymnasium styli* sekä Gerhard Vossiuksen retoriikan oppikirjat olivat ahkerasti käytettyjä oppikirjoja.

¹⁸ Achrelius laati myös luonnonfilosofiaa käsittelevän laajan teoksen *Contemplationes mundi* (1682).

halusi tarjota Turun akatemian opiskelijoille heidän tarpeitaan varten suunniteltuja selkeitä, loogisesti jäsenneityjä ja helposti saatavia oppikirjoja. Achreliuksen kirjeopas, jonka sisältöä kuvataan seuraavassa noudattaen sen omaa dispositiota, on siis esimerkki ajan pedagogisen idean mukaisesta oppikirjasta.

Kirjeen määritelmä, hyödyllisyys ja kirjelajit

”Kirje on toistensa luota poissaolevien välistä keskustelua, jonka tarkoitus on välittää neuvoja, hakea oikeutta, selittää valtiollisia asioita tai ilmaista yksityisluonteisia ajatuksia.”¹⁹ Humanistisen tradition mukaisessa määritelmässä antiikin kirjeen kuvausta (keskustelua poissaolevan ystävän kanssa) on täydennetty retoriikan perinteisellä aihekohtaisella jaotuksella ja Erasmuksen täydentämällä tuttavallisella lajilla (*genus familiare*). Samankaltainen määritelmä löytyy myös turkulaiseen postinkantajaperheeseen kuuluneen Joakim Caloanderin puolustamasta dissertaatiosta *De tabellario* (’Postinkantajasta’), joka ilmestyi Matthias Swederuksen johdolla samana vuonna kuin Achreliuksen kirjeopas (1689).²⁰ Hyvä kirjeenkirjoittaja on Achreliuksen mukaan määriteltävissä läheisesti samalla tavalla kuin hyvä puhuja antiikin retoriikassa: kirjeenkirjoittaja osaa kirjoittaa mistä aiheesta tahansa mukauttaen tyyliinsä aiheen, ajankohdan ja vastaanottajan kannalta sopivaksi. Varsinaisen kirjettä tarkoittavan sanan (*epistola*) Achrelius selittää olevan peräisin kreikan viestin/kirjeen lähettämistä tarkoittavasta verbistä (*epistellein*).²¹

Määrittelyjen lisäksi Achrelius ylistää kirjeiden hyödyllisyyttä mainiten niiden edistävän viisautta, oppineisuutta, kristillistä elämäntapaa ja oppia. Tässä yhteydessä hän luettelee eri aikakausia ja aloja, kuten oikeus- ja lääketiedettä sekä moraalifilosofiaa, edustavia huomattavia kirjeenkirjoittajia. Kristinuskoon liittyvä luettelo etenee apostoleista ja kirkkoisista uskonpuhdistuksen opettajiin (Luther, Melancthon, Hunniukset). Teoksessa esiintyy paljon vastaavankaltaisia luetteloita, joiden avulla lukijaa johdatetaan suositeltavan kirjallisuuden pariin. Nämä kirjallisuusviitteet ovat oppihistoriallisesti kiinnostavia ja valottavat mahdollisesti myös sitä, mitä teoksia Turussa oli tuolloin saatavilla.

Kirjelajien useissa erilaisissa jaotteluissa Achrelius ei näe ongelmia; ne vain edustavat erilaisia lähestymisnäkökulmia monimuotoiseen aiheeseen. Hän itse jaottelee kirjeet neljään eri ryhmään, joita hän luonnehtii kahden merkitykseltään läheisen adjektiivin avulla:

¹⁹ Daniel Achrelius, *Epistolarum conscribendarum forma et ratio*. Aboae 1689, s. 4.

²⁰ Matthias Swederus – Joakim Caloander, *De tabellario*. Akateeminen tutkielma postinkantajasta (1689). Näköispainos ja Reijo Pitkärannan suomennos. Posti- ja telehallitus, Helsinki 1988, s. 65–66.

²¹ Latinan yleistä kirjettä tarkoittavaa *litterae* -sanaa Achrelius ei katso tarpeelliseksi pohtia määritelmässään. Hän ei myöskään esittelle muita antiikissa kirjeistä käytettyjä latinalaisia (eikä kreikkalaisia) termejä, mutta viittaa termeihin *tabula* ja *codicillus* myöhemmin toisessa yhteydessä. Muodot *epistola* ja *epistula* esiintyvät rinnakkain latinassa antiikista lähtien; niistä u:lla kirjoitettua muotoa (*epistula*) pidetään ”klassisempänä”. Achrelius käyttää yleensä aina o:lla kirjoitettua muotoa todennäköisesti siitä syystä, että Lipsius piti sitä korrektimpana, koska hän katsoi sen vastaavan välittömämmin kreikan kirjettä tarkoittavaa sanaa (*epistolê*). Justus Lipsius, *Principles of Letter-Writing*. A Bilingual Text of Justus Lipsi *Epistolica Institutio*. Edited and Translated by R.V. Young and M. Thomas Hester. The Library of Renaissance Humanism. Southern Illinois University Press, 1996, s. 4–5.

- 1) kristityt eli teologiset (*sacrae sive theologicae*) kirjeet ovat merkittävien henkilöiden neuvoja koskien uskon dogmeja ja kiistakysymyksiä
- 2) siviiliasioita koskevat eli poliittiset (*civiles sive politicae*) kirjeet jakautuvat kahteen alalajiin:
  - a) julkiset
  - b) julkisyksityiset, jotka jakautuvat edelleen kahteen alaryhmään:
    - i) yksityishenkilö neuvottelee kirjeitse korkeassa asemassa olevan henkilön kanssa julkisista asioista (esim. Plinius nuoremman ja keisari Trajanuksen kristittyjen kohtelua koskeva kirjeenvaihto, Erasmusuksen kirjeet Euroopan hallitsijoille)
    - ii) yksityishenkilö kirjoittaa toiselle yksityishenkilölle julkisista asioista
- 3) ylevätyyliset eli kaunopuheiset (tai retoriset) kirjeet (*pomposae sive oratoriae*), joille tunnusomaista on taidokas ja hiottu tyyli. Tähän kategoriaan kuuluvia lajeja ovat mm. omistus-, -onnittelu-, ylistys-, moite-, suositus-, kiello-, kehoitus-, neuvo- ja pyyntökirjeet sekä hienostuneesti laaditut kutsu- ja lohdutuskirjeet
- 4) yksityiset tai tuttavalliset kirjeet (*privatae sive familiares*), joiden tyyli on arkisempi ja yksinkertaisempi eikä retoriikan säännöillä ole niin suurta merkitystä.²²

Achrelius käyttää mielenkiintoisesti kahta eri jaottelukriteeriä: kaksi ensimmäistä ryhmää (1 ja 2) on erotettu kirjeiden aiheen mukaan, kaksi jälkimmäistä (3 ja 4) sen sijaan tyylin perusteella.²³ Achreliuksen jaottelussa teologiset kirjeet vaikuttavat olevan painotetummassa asemassa kuin useiden humanistien, kuten esimerkiksi Erasmusuksen, Niccolò Perottin ja Justus Lipsiuksen, jaotteluissa.²⁴ Syy tämänkaltaiseen painotukseen saattaa johtua tarpeesta tehdä selvä ero ei-kirkollisen ja kirkollisen kontekstin välille; toisaalta siihen saattoi vaikuttaa myös teologian vahva asema ja kirjeen tärkeä rooli kristinuskon historiassa. Retoriikan perinteinen aihejako oikeus-, poliittiseen ja epideiktiseen lajiin voidaan Achreliuksen mukaan nähdä kaikkien kirjeiden taustalla vaikuttavana ylärakenteena.²⁵ Hän pitäytyy tässä yhteydessä antiikinaikaiseen aihejakoon mainitsematta Erasmusuksen neljänneksi nimeämää tuttavallisten kirjeiden lajia, vaikka se on selkeästi mukana hänen kirjeen määritelmässään ja jaottelussaan.

Kirjoittajalta vaadittavat ominaisuudet – miten on harjoiteltava?

Hyveet, jotka näyttelivät keskeistä roolia ajan tilapäkirjallisuudessa, löysivät paikkansa myös käytännön oppikirjoista. Älykkyys ja hyveellisyys ovat kirjoittajalta vaadittavista ominaisuuksista tärkeimmät. Ihmisen luontoa, järkeä, älyä ja oppineisuutta ylistetään laveasti runsailla vertauksilla ja tunnetulla antiikin kuvauksella hyvästä puhujasta, joka korostaa puhetaitojen rinnalla puhujan omaa moitteettomuutta ja hyveellisyttä (*vir*

²² Achrelius op.cit n. 19, s. 9–15.

²³ Hanssonin mukaan tyylikriteerit olivat melko epätavallisia Achreliuksen aikalaisilla. Niitä käytettiin lähinnä vain ranskalaisessa kirjeteoriassa. Hansson op.cit. n. 9, s. 29, 31, 43.

²⁴ Perottin kirjeiden luokittelu, ks. Henderson op.cit. n. 8, s. 96. Lipsius – ja hänen esimerkkiään noudattaen Johannes Rudbeckius – jaottelee kirjeet niissä käsiteltävien aiheiden perusteella: vakavat (*seriae*), oppineet (*doctae*), tuttavalliset (*familiares*). Oppineet kirjeet Lipsius jakaa edelleen kolmeen alaryhmään: 1) kirjalliset, 2) filosofiset, 3) teologiset. Myös Erasmusuksella teologiset kirjeet kuuluvat oppineiden kirjeiden kanssa samaan ryhmään.

²⁵ Vrt. Stanley K. Stowers, *Letter Writing in Greco-Roman Antiquity*. Philadelphia, Pennsylvania 1986, s. 51–52.

bonus dicendi peritus).²⁶ Toinen vaatimus on käytännöllinen älykkyys, johon sisältyy päättelykyky, mielikuvitus ja muisti. Kolmanneksi kirjoittajalta vaaditaan huolellisuutta ja ahkeruutta.

Kirjoitusharjoitusten tulee olla päivittäisiä ja niiden päämääränä on oppia kirjoittamaan oikein ja hyvin kirjoittavien auktureiden mallin mukaisesti. Lukeminen ruokkii kirjoittamista; eivät edes Ciceron, Plinius nuoremman, Erasmuksen ja Josef Justus Scaligerin kaltaiset mestarit olisi kyenneet laatimaan niin erinomaisia kirjeitä, elleivät he olisi harrastaneet päivittäin kirjallisuuden lukemista. On siis ensiarvoisen tärkeää lukea esikuvallisten auktureiden tekstejä, jotka ovat ikään kuin ”ikuisuuden todisteita ja viisauden aarrearkkuja”.²⁷ Eri aikakausien parhaita kirjoittajia suositellaan alakohtaisessa luettelossa. Lukeminen ei ole passiivista, vaan tekstin sisältöä tulee pohtia ja sen avulla harjoittaa muistia. Lukijan tulee koota ja painaa mieleen sanoja, ilmaisuja, lauseita, rakenteita, vertauksia ja muita kirjallisia elementtejä, joita hän voi myöhemmin käyttää omissa kirjoituksissaan.²⁸ Tämä käytäntö muodosti yhden humanistisen pedagogian tärkeimmistä kulmakivistä: koulupoikia ja opiskelijoita kannustettiin kokoamaan suositeltavien auktureiden teoksista lainauksia ja järjestämään ne omaan muistikirjaan (*loci communes*) tulevaa käyttöä varten.²⁹

Kirjeeseen liittyvät ”ulkoiset” seikat

Vastakohtana kirjeen varsinaiselle sisällölle ”ulkoiset” seikat, ts. tittelit, alku- ja lopputervehdyksiä, päiväykset, allekirjoitukset, kirjeen taittaminen ja sinetöinti, ovat konventionaalisia ja toistuvat samoina tai samankaltaisina kirjeestä toiseen. Eri aikoina ja eri kansoilla vallinneisiin käytäntöihin luodaan katsauksia, mutta tarkkojen ohjeiden asemesta lukijoita kehoitetaan usein tarkkailemaan oman ajan konventioita ja noudattamaan niitä.

Useiden humanistien tavoin Achrelius kehottaa välttämään pitkiä ja monimutkaisia alkutervehdyksiä (*salutatio*) ja lopputervehdyksiä (*valedictio*).³⁰ Monet antiikin yksinkertaiset vaihtoehdot ovat edelleen suositeltavia.³¹ Myös päiväyksiä koskevat ohjeet noudattavat antiikin mallia, mutta titteleiden käytön suhteen vallitsee 1600-luvulla toisenlainen käytäntö.³² Achreliuksen mukaan antiikin kirjeissä käytettiin titteleitä

²⁶ Cato, *Libri ad Marcum Filium* 14; Quintilianus, *Institutio oratoria* 12,1,1.

²⁷ Achrelius op.cit. n. 19, s. 30.

²⁸ Latinan lukemista tarkoittavalla verbillä (*legere*) on myös merkitykset ‘poimia kokoon’, ‘kerätä’, ‘valikoida’. Sanan klassisessa merkityksessä lukeminen ei ollut passiivinen tapahtuma, vaan tekstistä ikään kuin koottiin satoa.

²⁹ Koottujen lainauksien järjestäminen ns. ”paikkojen” (*loci*) eli otsikoiden alle ja niiden indeksointi auttoi myöhempää käyttöä. *Loci communes* -teosten merkityksestä renessanssin ajattelulle, ks. Ann Moss, *Printed Commonplace-Books and the Structuring of Renaissance Thought*. Oxford 1996, s. v–vi.

³⁰ Henderson op.cit. n. 11, s. 341–342.

³¹ Esimerkiksi alkutervehdyksistä *S.P.D.* = *salutem plurimam dicit/dat* ja lopputervehdyksistä *vale, vale recte, bene vale, cura ut valeas* ovat suositeltavia vaihtoehtoja. Alku- ja lopputervehdykset antiikissa, ks. Cugusi op.cit. n. 3, s. 47–64; Herwig Görgemannus, ”Epistel”, *Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike* 3 (1997), s. 1161–1162.

³² Achrelius selittää, kuinka kreikkalaiset ilmoittivat päiväykset olympiadeittain ja kuukausittain. Roomalaiset puolestaan laskivat vuodet kaupungin perustamisesta (*ab urbe condita*) tai ilmoittivat vuoden kulloistenkin konsuleiden mukaan. Lisäksi hän esittelee roomalaisen kalenterin systeemin, joka perustuu kuukauden kolmeen merkkipäivään (*Kalendae, Nonae ja Idus*).

varsin maltillisesti, mutta myöhemmin niiden käyttö yleistyi riippumatta vastaanottajan yhteiskunnallisesta asemasta. Nykyisin etenkin poliittisissa kirjeissä on tapana tervehtiä vastaanottajaa erisnimen asemesta epiteeteillä varustetulla arvo- tai ammattinimellä. Tittleiden käyttöä määrittävät tarkat säännöt, joita tulee noudattaa huolellisesti. Varmuuden vuoksi yleisimmät arvonimet ja ammatit listataan (vokatiivimuodossa) sopivine attribuutteineen alkaen keisarista ja kuninkaasta ja päätyen maisteriin.³³ Lista lienee kopio jostain eurooppalaisesta oppaasta, sillä siinä esiintyy myös paavi (*Sanctissime Papa*), jolle oppaan kohderyhmä tuskin kovin usein osoitti kirjeitä. Lopuksi esitellään vielä sopivia attribuutteja listassa mainitsematta jääneille alempi-säätyisille.³⁴

Keisariajalla Roomassa kehittynyt hallitsijan puhuttelu monikkomuodossa (*pluralis reverentiae*) on monien auktoriteettien mielestä edelleen paras tapa osoittaa kunnioitusta lähestyttäessä kuninkaita kirjeitse.³⁵ Tavallisille kansalaisille osoitetuissa kirjeissä on sen sijaan vältettävä nöyristeleviä ja imartelevia puhutteluja, sillä ne ovat mauttomia ja aiheuttavat pahimmillaan vääränsuuntaista kehitystä yhteiskunnassa. Yleisen humanistien käytännön mukaisesti Achrelius kehottaa välttämään yksityishenkilöiden kirjeissä monikon toiseen persoonaan viittaavaa pronominia *vos* yksikön toisen persoonan pronominin *tu* asemesta.³⁶

Tyyli ja esimerkkikirjeet

Kirjeen tyyli muodostuu useista osatekijöistä, joita ovat muun muassa äänneiden yhteissointi, sanajärjestys, periodit ja proosarytmi.³⁷ Achrelius korostaa monien humanistien suosimaa antiikkista periaatetta, jonka mukaan sopivaa tyyliä määriteltäessä on ratkaisevan tärkeää huomioida kirjoittaja, vastaanottaja, aihe, tilanne ja kaikki muut vaikuttavat tekijät. Tyylin määrittelyssä turvaudutaan retoriikan kolmeen tyylilajiin. Arkityyli on yksinkertaista ja selkeää, ylevä tyyli retorisesti taidokasta, ja keskityyli sijoittuu näiden kahden välimaastoon. Kirjelajeista teologisiin ja poliittisiin kirjeisiin sopii parhaiten keskityyli, jonka liikkuma-ala on käytännössä melko laaja. Kaunopuheiset kirjeet edustavat luonnollisesti ylevää tyyliä ja tuttavalliset kirjeet, jotka jäljittelevät jokapäiväistä puhetta, edustavat arkityyliä. Achrelius kuitenkin korostaa, että arkityyllillä kirjoitettu kirje ei tarkoita sisällöltään tylsää ja tyyliiltään huonoa kirjettä, vaan sen tulee miellyttää lukijaa luontevuudellaan ja intiimiydellään.

Achrelius ohittaa maininnalla salakielen, jota hallitsijat ja korkeassa asemassa olevat henkilöt joskus käyttävät kirjeissään.³⁸ Runokirje on Achreliuksen mukaan hyvin vaikea ja vaativa laji; sen viimeaikaisina mestareina mainitaan muun muassa Hugo Grotius ja Daniel Heinsius. Achrelius päättää kirjeiden tyyliä käsittelevän luvun painottamalla sitä, miten tärkeää on, että kukin kirjoittaa oman luontaisen taipumuksensa mukaisesti.

³³ *Augustissime Caesar, Serenissime Rex ... Magister Clarissime.*

³⁴ Achrelius, op.cit. n. 19, s. 42–43.

³⁵ Görgemannus op.cit. n. 31, s. 1162.

³⁶ Henderson op.cit. n. 11, s. 336.

³⁷ Näitä tyyliin vaikuttavia tekijöitä Achrelius käsittelee retoriikan oppikirjassaan *Oratoria* 105.

³⁸ Salakielistä mahdollisesti kiinnostuneita ohjataan tutustumaan jesuiittaoppineen Athanasius Kircherin ja tämän oppilaan Caspar Schottin aihetta käsitteleviin teoksiin.

Jokaisella on luonnostaan jokin tyyliin liittyvä kirjallinen kyky, jota tulee harjoittaa ja kehittää.

Esimerkkikirjeiden rooli on keskeinen ja niiden sivumääräinen osuus koko teoksesta on noin yksi neljäsosa. Kustakin neljästä kirjelijasta annetaan kaksi tai kolme esimerkkikirjettä, joista suurin osa on antiikin tai uuden ajan alun merkittävien auktoreiden kirjeitä, mutta joukossa on myös hänen itsensä kirjoittamia (ja saamia) kirjeitä. Poliittisten kirjeiden kohdalla Achrelius ei noudata aiemmin tekemäänsä luokitusta, vaan alalajeina ovat nyt sankarikirje (*epistola heroica*), siviilikirje (*epistola civilis*) ja opetuskirje (*epistola doctrinalis*). Niiden malleina ovat Aleksanteri Suuren kirje Dareiokselle, Plinius nuoremman ja keisari Trajanuksen kristittyjen kohtelua käsittelevät kirjeet sekä Antonio de Guevaran kateutta käsittelevä kirje.

Yksi kaunopuheisen lajin mallikirjeistä on lohdutuskirje, jonka Achrelius laati asessori Daniel Faxellille tämän 17-vuotiaan pojan kuoleman johdosta vuonna 1685.³⁹ Tuttavallisista mallikirjeistä kaksi kuului Achreliuksen omaan kirjeenvaihtoon opiskelutoverinsa, hovioikeuden tuomari Daniel Gyldenstolpen, kanssa. Kirjeessään Gyldenstolpelle Achrelius kertoo kirjallisesta tuotannostaan ja esittelee tulevia suunnitelmiaan, joista vain osa ehti toteutua. Achrelius siteeraa myös Plinius nuoremman lyhyen kirjeen esimerkkinä tuttavallisesta sukkelasanaisestä (*argutus*) kirjeestä, jonka tyyllillistä taidokkuutta hän tuntee erityisesti ihailleen.⁴⁰ Siinä korostetaan, että kirjeitä tuli kirjoittaa läheisille vaikka ei ollut mitään erityistä asiaa, pelkän yhteydenpidon vuoksi, mikä on yksi antiikin kirjeisiin liittyvistä topoksista.⁴¹

Kolmiasteinen oppikurssi

Käytännön oppikurssi, jota teoksessa kuvataan ”helpoksi tavaksi oppia asteittain kirjeenkirjoittamisen taito”, muodostaa kirjeoppaan ytimen.⁴² Siinä ei puututa kirjeen konventionaaliin osiin, kuten alku- ja lopputervehdyksiin, vaan ainoastaan varsinaisen kirjeen muotoon, sisältöön ja tyyliin. Kolmiasteisen oppikurssi perustuu imitaatiolle ja sen voidaan katsoa mukailevan Justus Lipsiuksen niin ikään kolmivaiheista imitaatiomallia, jonka hän esittelee teoksessaan *Epistolica institutio*. Lipsiuksen mallissa koulupoika aloittaa imitoimalla formuloita ja yleisiä vakioteemoja yhden mallin avulla (*imitatio puerilis*), seuraavassa vaiheessa (*imitatio crescens*) hän valikoi ja yhdistelee elementtejä eri lähteistä, kunnes kolmannessa vaiheessa suositeltavien auktoreiden tekstit sulautuvat luonnolliseksi osaksi hänen ilmaisuaan ja ajatteluaan

³⁹ Suomen kansallisbibliografia 2780. Lohdutuskirjeiden analyysi, ks. Raija Sarasti-Wilenius, “Noster Eloquenti Artifex”, *Daniel Achrelius’ Latin Speeches and Rhetorical Theory in Seventeenth-Century Finland*. Helsinki 2000, s. 111. Vajaat kymmenen vuotta aiemmin Achreliuksen lohdutuskirje Perniön kirkkoherra Gabriel Thauvoniukselle tämän pojan kuoleman johdosta oli tuottanut hänelle kyseenalaista kuuluisuutta. Turun piispa ja akatemian varakansleri Johannes Gezelius vanhempi katsoi kirjeen arvostelevaliian kärkevästi kirkon ylintä johtoa ja koki tulleensa siinä itse henkilökohtaisesti loukatuksi. Gezelius valitti asiasta eri tahoille, ja akatemian kansleri Pietari Brahe viimein pidäti Achreliuksen akatemian sihteerin virasta noin vuodeksi. Ymmärrettävästi Achrelius ei valinnut tätä kirjettä esimerkkikirjeeksi. Sen julkaiseminen oppikirjassa olisi kuitenkin pelastanut sen kokonaisuudessaan, nyt se on säilynyt vain fragmentaarisesti.

⁴⁰ Plinius, *Epistulae* 1,11.

⁴¹ Cugusi op.cit. n. 3, s. 75.

⁴² Achrelius, op.cit. n. 19, s. 112–139.

(*imitatio virilis*).⁴³ Achrelius ohjaa opiskelijoitaan samankaltaiseen prosessiin johdonmukaisesti helposta vaikeampaan etenevien käytännönharjoitusten avulla. Kaikilla kolmella oppikurssin tasolla harjoitusten tekemistä tuetaan valmiin rakenteen, sopivien teemojen, argumenttien ja/tai ”paikkojen” (*loci*) avulla. ”Paikat” ovat eräänlaisia avainaiheita, joista käsin voidaan löytää argumentteja väitteiden tueksi.

Ensimmäisellä tasolla koulupojat harjoittelevat kirjoittamalla erityyppisiä kirjeitä yksinkertaisten, rakenteellisesti yhtenevien dispositiomallien avulla. Yleensä malleissa esiintyy neljä retoriikasta tuttua osaa: 1) aloitus (*exordium*), 2) aiheen esittely (*propositio*), 3) perustelut (*confirmatio*) ja 4) päätös (*conclusio*). Kehotus-, pyyntö-, neuvo- ja suosittelevat kirjeistä sekä niiden vastauksista esitellään yksityiskohtaiset dispositiomallit. Seuraavaan taulukkoon on koottu malli isän pojalleen kirjoittaman kehotuskirjeen rakenteesta ja hahmotelma sen eri osissa käsiteltäviksi soveltuvista teemoista sekä vastaava malli pojan vastauskirjeen isälle:

	ISÄN KEHOTUSKIRJE	POJAN VASTAUSKIRJE
<i>Exordium</i>	perheen hyvä asema	isän kirje tuotti paljon iloa
<i>Propositio</i>	kehotus: opiskele ahkerasti, ole hurskas ja kunnollinen	lupaus noudattaa isän kehotusta
<i>Confirmatio</i>	<i>ab honesto</i> : oppi edustaa ihmiselämän korkeinta pyrkimystä <i>ab utili</i> : mikään ei ole pojalle hyödyllisempää kuin opiskelu <i>a iucundo</i> : nuorena tehdystä työstä karttuu pääoma, joka kasvaa korkoa ja tuottaa hedelmää	isän kehotuksen lisäksi pojan oma luontainen halu sekä opinnoista koituvat hyödyt ja maine innostavat häntä ahkeruuteen
<i>Conclusio</i>	rukous, toivomus (<i>votum</i>), Jumala suosikoon pojan opintoja	kiitos huolenpidosta, terveiset ja hyvinvoinnin toivotukset muulle perheelle

Tämän varhaisopetukseen soveltuvan osion ansiosta Achreliuksen teosta käytettiin soveltuvin osin myös kouluissa ja se mainitaan ainakin vielä vuoden 1724 opetusohjelmassa.⁴⁴ Teos saattoi palvella mainiosti myös esimerkiksi kotiopettajien työtä.

Toisella tasolla tavoitteena on kehittää ilmaisun runsautta ja koristeellisuutta. Ensimmäinen tehtäväkokonaisuus muodostuu seitsemästä imitaatioharjoituksesta, jotka perustuvat Q. Curtius Rufuksen ensimmäisen vuosisadan alkupuoliskolla laatimaan Aleksanteri Suuren elämäkertaan. Opiskelijoiden tulee laatia esimerkiksi Aura-joen kuvaus imitoiden Marsya-joen kuvausta Curtiuksella sekä kuningas Kaarle XI:n sotilaille pitämä kehotuspuhe ennen Lundin taistelua imitoiden Curtiuksen Aleksanteri

⁴³Lipsius op.cit n. 21, s. 34–41, 46–51. Lipsiuksen malli noudattelee Erasmuksen vastaavaa imitaatio-teoriaa, ks. Henderson op.cit. n. 11, s. 345, 353.

⁴⁴J. T. Hanho, *Suomen oppikoululaitoksen historia 1. Ruotsin vallan aika*. Porvoo 1947, s. 270.

Suuren suuhun kirjoittamaa puhetta sotajoukoille. Nämä harjoitukset jäljittelevät vielä yhtä mallia, mutta seuraavaksi opiskelija siirtyy yhdistelemään aineksia ja vaikutteita useammista lähteistä retorisen *locus*-tekniikan menetelmällä. Maailman ja neljän eri vuodenajan ylistys kudotaan kokoon käsittelemällä tiettyjä aiheita. Esimerkiksi kevään ylistys voidaan laatia tarkastelemalla auringon siirtymistä oinaan tähtikuvioon ja pyrkimystä taivaalla yhä korkeammalle sekä kuvailemalla talven väistymistä, leutoja tuulia kevätsateineen, niittyjen värejä, metsien muodonmuutosta, karjan pääsyä laitumille, lintujen laulua ja pesänrakennuspuuhia, rakkauden voimaa ja luonnon kauneutta.

Kun opiskelija on rikastuttanut kirjallista ilmaisukykyään, hänen on aika laatia muutamia retorisia kirjeitä. Oppaassa esitellään omistus- ja lohdutuskirjeen dispositiot eri osineen ja niissä käsiteltävine teemoineen aivan samaan tapaan kuin ensimmäisen tason harjoituksissa.⁴⁵ Ikään kuin varmempana vakuutena retoriikan merkityksestä kirjeenkirjoitukselle viimeisenä toisen asteen harjoituksena opiskelijan tulee laatia puhetaidon ylistys, jonka dispositiossa on edellä mainittujen osien lisäksi vastapuolen argumenttien kumoaminen (*confutatio*). Achrelius, joka oli omana aikanaan puhetaidon kiistaton mestari Turun akatemian piirissä, pyrki monissa yhteyksissä korostamaan puhetaitoa ja oman oppialansa yhteiskunnallista merkitystä. Hän myös vetosi usein siihen humanistiseen käsitykseen, että kieli ja puhetaito ovat kaiken opin perusta.⁴⁶

Oppikurssin kolmannen tason harjoitukset on suunnattu kirjeenkirjoittajille, jotka ovat päättäneet yliopisto-opintonsa ja ovat aloittelemassa työuraansa. Nyt kirjallisesta ilmaisusta on karsittava liika runsaus ja koristeellisuus, joita harjoiteltiin ahkerasti edellisellä tasolla, ja keskityttävä ”Jumalan, valtakunnan ja kuninkaan harkittuun ja viisaaseen palvelemiseen”. Itsenäistä työskentelyä varten muokatut harjoitukset on tarkoitettu erityisesti uraansa valtion palveluksessa aloitteleville; kirkollisiin tehtäviin ryhtyviä evästetään pelkillä kirjallisuusvinkeillä ja muistuttamalla heitä korkean moraalin ja raskaan vastuun vaatimuksesta valitsemallaan uralla.⁴⁷ Kirjoitustehtävien joukossa on muun muassa kiitoskirjeen laatiminen viran saamisen johdosta, mutta suurin osa niistä liittyy politiikkaan ja diplomaattisiin suhteisiin. Esimerkkinä voidaan mainita ”kirjoita Puolan kuninkaan puolesta kirje Ruotsin kuninkaalle onnitellaksesi häntä kruununperillisen syntymän johdosta” ja ”kirjoita Englannin kuninkaan lähettilään nimissä kirje Espanjan kuninkaalle pyytääksesi tämän tytärtä puolisoiksi omalle hallitsijallesi”.⁴⁸

Oppikurssi päättyy vertaukseen, jossa kirjallista kompositiota rinnastetaan ihmisruumiiseen. Jotta teksti täyttäisi sille asetettavat vaatimukset, siinä on oltava selkeä ja järkevä aihe (ihmisen luusto), aineisto on jäsenneltävä ja järjestettävä osiin (hermojärjestelmä, jänteet, nivelet) ja ilmaisullinen ulkoasu on jalostettava kirjallisten

⁴⁵ Esimerkiksi dispositio lohdutuskirjeeseen, joka osoitetaan vaimonsa menettäneelle ystävälle: *Exordium*: suru, jonka valtaan kirjoittaja joutui, kun kuuli ystävänsä vaimon kuolemasta, *Propositio*: lohdutus, *Confirmatio*: a) kuoleman väistämättömyys, b) kaikkien kuolevaisten yhteinen laki, c) kristittyjen todellinen koti ei maan päällä vaan taivaassa, d) maanpäällisen elämän kurjuus, e) kristillisiä esimerkkejä vastaavista tilanteista, f) pakanatkin osoittivat luonteenlujutta suuren surun tai menetyksen yhteydessä. *Conclusio* on lyhyt ja tunteisiin vetoava. Achrelius, op.cit. n. 19, s. 126.

⁴⁶ Sarasti-Wilenius op. cit. n. 39, s. 126–127.

⁴⁷ Achrelius viittaa myös suunnitteilla olevaan teokseensa *De perfecto oratore ecclesiastico, aulico, academico*, jossa hän ilmeisesti aikoi käsitellä oman oppialansa näkökulmasta eri alojen erityispiirteitä mutta joka ei ehtinyt koskaan ilmestyä.

⁴⁸ Achrelius op.cit. n. 19, s. 129–136.

elementtien avulla (liha, lihakset, sisäelimet). Vertauksen kolme osaa palautuvat retoriikan niihin kolmeen osatekijään (*inventio*, *dispositio*, *elocutio*), jotka liittyvät kirjalliseen kompositioon.⁴⁹

Hyvät ja huonot ominaisuudet

Useimmat Achreliuksen mainitsemat kirjeiden hyvät ominaisuudet esiintyvät jo antiikin kirjeen kuvauksissa.⁵⁰ Vain totuus (*veritas*), jolle Achrelius laatii pienimuotoisen ylistyksen, ei suoraan kytkeydy antiikin kirjeen kuvauksiin. Kirjeen tärkein hyve on selkeys (*perspicuitas*), minkä vuoksi on vältettävä allegorian, monimielisyyden, teennäisen lakonisuuden sekä tiettyjen retoristen tehokeinojen (kuten esim. liiallisen hyperbatonin⁵¹) aikaansaamaa hämäryyttä (*obscuritas*). Selkeyteen liittyy myös kielen puhtaus (*puritas*), joka käsittää yksittäiset sanat ja lauserakenteen. Lyhyden (*brevitas*) hyveen Achrelius esittelee muodossa ”kohtuullinen lyhyys” (*brevitas moderata*), sillä kirjeen pituus voi joustaa aiheen, kirjoittajan ja vastaanottajan tilanteen sekä muiden vaikuttavien tekijöiden mukaan. Näin ollen esimerkiksi kiireisille henkilöille osoitetun kirjeen tulee aina olla lyhyt. Erasmus, Lutherin, Thomas Moren, Senecan, Lipsiuksen ja Antonio de Guevaran kaltaisten taitureiden kirjeissä pituus ei ole lainkaan haitaksi, päinvastoin niiden soisi olevan erinomaisuutensa vuoksi vieläkin pidempiä.⁵²

Hirviömäisyys (*monstrositas*) on yksi kirjeen kauhistuttavimmista paheista. Termi johtuu vertauksesta, jossa kaikin puolin mautonta ja tehotonta kirjettä verrataan nelikätkiseen ja -jalkaiseen hirviöön. Horatius käytti läheisesti samassa tarkoituksessa vertausta maalarista, joka yhdistää naisen päähän hevosen kaulan, eri eliöiden ruumiinosia, höyheniä ja alimmaksi kalan pyrstön.⁵³ Esimerkkinä hirviömäisistä kirjeistä Achrelius mainitsee anonyymina ilmestyneet satiiriset *Hämäräin miesten kirjeet* (1515–1517).⁵⁴ On mielenkiintoista, että Achrelius, jonka omissa kirjoituksissa on jälkiä humanistien suosimista satiirista, *Hämäräin miesten kirjeiden* yhteydessä jättää tämän kirjallisuudenlajin näkökulman kokonaan sivuun. Hän viittaa kirjeisiin pedagogisesti vain tyyllillisinä hirviöinä, jotka tarjoavat oppikirjaesimerkin vältettävästä tyylistä sen karrikoidussa muodossa. *Hämäräin miesten kirjeiden* pohjalta laadittu imitaatio, joka vilisee sopimattomia, ulkomaalaisperäisiä ja rivoja sanoja, on esimerkinä teennäisestä latinasta, joka on myös yksi kirjeen huonoista ominaisuuksista. Tämä on yksi osoitus siitä, miten latinan kieltä pidettiin oppaassa vielä itsestään selvyytensä.⁵⁵

Satiirit ja invektiivit edustavat omaa erinomaista lajiaan, mutta kirjeisiin liiallinen loukkaavuus ja herjaavuus eivät sovi. Myös johonkin ”uuteen asiaan” liittyvä oppimaton

⁴⁹ Kaksi muuta osatekijää, muisti (*memoria*) ja esitys (*actio*), liittyvät varsinaiseen puheen esittämiseen eivätkä ole relevantteja tässä yhteydessä.

⁵⁰ Vrt. Görgemannus op.cit. n. 31, s. 1163; Malherbe op.cit. n. 2, s. 13. Lipsiuksella vastaavat hyvät ominaisuudet ovat lyhyys, selkeys, yksinkertaisuus, sulous ja *decorum*.

⁵¹ Latinalle luonteenomainen hyperbaton on retorinen figuuri, jossa kahden jäsenen välinen sanaliitto hajotetaan upottamalla niiden väliin muita lauseenosia.

⁵² Achrelius, op.cit. n. 19, s. 147–149.

⁵³ Horatius *Ars poetica* 1–4.

⁵⁴ Sari Kivistö, *Creating Anti-Eloquence. Epistolae obscurorum virorum and Humanist Polemics on Style*. Commentationes Humanarum Litterarum 118, Tammisaari 2002, s. 14–17.

⁵⁵ Latinan asema alkaa pikku hiljaa murentua Ruotsissa 1700-luvulle tultaessa. Ks. Iiro Kajanto, *Latina, kreikka ja klassinen humanismi Suomessa keskiajalta vuoteen 1828*. SKS 2000, s. 213–215.

kerskailu luetaan paheeksi. Achrelius vertaa oppimatonta, toisia aliarvioivaa ja halveksivaa kerskailijaa strutsiin, joka ei osaa lentää, koska siipien ja sulkien rakenne ja kantovoima eivät vastaa sen ruumiin kokoa. Vertaus osoittaa Achreliuksen hyvää ironian tajua, sillä strutsikin kuului luonnollisesti näihin ”uusiin asioihin”.

Lopuksi

Kirjeenkirjoituksen opetus nojautui 1600-luvulla vahvasti retoriikkaan. Achreliuksen *Epistolarum conscribendarum forma et ratio*, joka on yhdistelmä teoriaa, yleisiä ohjeita, käytännön harjoituksia, kirjeenkirjoitukseen liittyvien käytäntöjen historiallisia katsauksia, valikoituja bibliografioita, mallikirjeitä, lyhyitä ylistyksiä ja moraali-ohjeita, on monelta osin eräänlaista kirjeiden kirjoittamiseen sovellettua retoriikkaa. Monet kirjeen teoriaan liittyvät käsitteet määritellään retoriikan termien avulla ja retorisia tekniikoita sovelletaan sellaisenaan käytännön harjoituksiin, mikä on selvästi nähtävissä erityisesti kolmitasoisessa kirjeenkirjoituksen oppikurssissa.

Yhdistellessään retoriikan käsitteitä ja sääntöjä humanistisiin muotoihin ja ideoihin Achreliuksen kirjeopas ankkuroituu lujasti Erasmuksen traditioon. Antiikin käsityksiin ja tyyli-ihanteisiin yhdistyy keskiaikaisen kirjeenkirjoitustaidon perintönä yksityiskohtaisia, julkisiin virkoihin tähtäävien opiskelijoiden retoriseen valmentautumiseen liittyviä ohjeita. Niin kirjeen yksityinen kuin julkinenkin luonne tulevat molemmat selvästi esiin. Vaikka teoksessa esitetty oppikurssi tähtää opiskelijoiden ammatilliseen valmentamiseen, teos ei rajoitu mihinkään tiettyyn tyyliin tai aiheeseen. Kirjeen monipuolisuus saa ansaitsemaansa huomiota, jopa ylistystä, läpi koko teoksen.

Raija Sarasti-Wilenius

latinalaisen filologian dosentti

Helsingin yliopisto

[raija.sarasti-wilenius \(apud\) helsinki.fi](mailto:raija.sarasti-wilenius (apud) helsinki.fi)